

Статията е публикувана и се цитира като:

Бояджиева-Делева, Е. (2011), Стимулиране на езиковото и говорното развитие на детето от 0 до 3 години. – В: *Сборник доклади от Национална конференция с международно участие „Ранно детско развитие”*, ред. проф. д-р Т. Стоицова и кол., София: Спийднет.БГ ООД, 2011, ISBN 978-954-91923-8-4, с. 150-159.

**СТИМУЛИРАНЕ НА ЕЗИКОВОТО И ГОВОРНОТО РАЗВИТИЕ НА
ДЕТЕТО 0 ДО 3 ГОДИНИ**

ас. Елена Бояджиева-Делева

Софийски университет „Св. Климент Охридски”

ФНПП

Резюме: Докладът разглежда невро-психичното развитие през кърмаческата и ранната детска възраст (РДВ). По-особено внимание се отделя на формирането на езиковата и говорната функции. Дават се конкретни препоръки за стимулирането им. Акцентира се на важността на РДВ за осигуряването на предпоставки за пълноценно развитие през следващите възрастови периоди.

За времето от раждането до навършването на 3 години детето преживява бурно развитие, нямащо равно на друг период от живота. Първата година има основополагащ и подготвителен характер, а през следващите две детето се превръща в активно, мислещо и общуващо същество. Ред специалисти в областта на развитието определят периода като „период на чудесата” – както поради интензивността на протичащите процеси, така и поради определящата му роля за последващото развитие и цялостно оформяне на личността.

Периодът на ранното детство е сензитивен за развитието на езика и говора. Това е времето на тяхното естествено разгръщане, когато те са най-силно податливи на външни влияния, и съответно – най-уязвими. Това, както и изключителната пластичност на съзряващата детска нервна система, правят периода особено подходящ за превенция и целенасочена терапевтична работа.

Развитие през кърмаческата възраст (0-1г.)

От особено значение за кърмачето е спазването на установен дневен режим – стриктен и гъвкав (Манова-Томова 1969; Татъзов 1995). Спазването на дневен режим

означава правилно и ритмично задоволяване на биологичните потребности от храна и сън, на които кърмачето е изцяло подвластно, особено през първата половина на периода. Същевременно задоволените потребности поставят детето в положително емоционално състояние, а това на свой ред осигурява правилен растеж и развитие.

През този етап отделните сфери на психичното развитие (двигателна, когнитивна, комуникативна, емоционална и социална) се намират в почти неразчленимо единство и тясно взаимодействие. Според някои проучвания (Остерийт 2007; Пирьов 1971; Bloodstein 1984; Hothersall 1985; Owens 1998 и др.) съзряването на двигателните функции и овладяването на движенията са в основата на когнитивното и на тясно обвързаните с него езиково и говорно развитие. С развитието на моториката и промяната на положението на бебето, средата постепенно става все по-достъпна. Понятията и връзките помежду им се овладяват чрез манипулирането и прекия контакт с предметите. От друга страна стремежът към преживяване на положителни емоции и чувство на радост подтиква детето към опознаване на средата и контакт с възрастните (Манова-Томова 1969). За комуникативното развитие е важен фактът, че определена категория или операция първо трябва да се усвоят когнитивно, преди да се употребят лингвистично (Owens 1998). Това показва временното доминиране на познавателното над езиковото и говорното развитие, както и началното свързване на мисловните и езиковите операции.

Плачът на новороденото и последващите през 2-и-4-и месец гласови прояви в началото имат безусловно-рефлекторен характер и са резултат от преживяван дискомфорт или комфорт. Скоро обаче те придобиват черти на комуникативност чрез изразяването емоционално състояние – плачът се модифицира интонационно по сила и височина до степен майката да е в състояние да разпознае конкретната причина за него и да я различи от други възможни. Това са предвестниците на комуникация, т.нар. перлокутивни актове – детето постига ефект над възрастния чрез невербални сигнали, чиято употреба е несъзнателна и непреднамерена, но скоро става умишлена (Стоянова 1992). Гукането от своя страна, макар и с универсален характер на изразител на приятни преживявания, е един от компонентите на по-сложна проява на достигнатата степен на развитие – комплексът на оживление. Той е един от първите показатели за нормално психомоторно развитие и се състои в осъществяване и поддържане на контакт с очи, социална усмивка, активни движения с ръцете и краката и гукане (Татъзов 1999; Sheridan 1982). Гукането само по себе си няма диагностична стойност. Комплексът на оживление може да се интерпретира както като средство за общуване,

така и като изразител на приятни преживявания. Различават се два типа ситуации, в които се наблюдава това поведение (Тагарева 2007). В единия случай се проявява комплекс на оживление при общуване с възрастен. Във втория детето изпитва физическо състояние на комфорт и е оставено само с възможността да фиксира поглед в неподвижен предмет. Комплексът на оживление доказва връзката между емоционалната, двигателната, когнитивната и комуникативната сфера, като същевременно показва и началото на социалната им насоченост. Комуникативното развитие, в частност, се основава в голяма степен на имитацията и механизма на импринтинг (Пиръов 2000; Пиръова 2007). Имитацията е съществен процес и за езиковото, и за говорното развитие. Установено е, че 24 часа след раждането детето се опитва да имитира елементи от мимическите движения на майка си, а до 2-и-3-и месец се научава да разпознава идентичността и емоционалния израз на лицата на родителите си, като съответно се опитва да го имитира и реагира с плач или усмивка. Около 6-и-7-и месец, успоредно с вокализациите, преходни от гукане към лепет, децата имитират и жестове. Разбирането на езика в този период не е пряко и в обичайния смисъл. То засяга общата комуникативна ситуация, средата, говорещия, това кой е той, позата на тялото, както и тона на гласа, интонацията, жестовете и действията му (Bloodstein 1984).

Следващият показател за нормално развитие е лепетът. Той се проявява в широки рамки, най-често между 7-и и 9-и месец. Лишен от универсалния, безусловно-рефлекторен характер на гукането, стадият на лепет има диагностична стойност по отношение на езиковото развитие. Той се състои от многократни повторения на еднотипни срички, обикновено отворени, които в края на периода получават и различни интонационни окраски. Първите думи, като отделен и константен звуков комплекс за означаване на винаги едни и същи обекти или ситуации, се появяват в края на кърмаческата възраст, в границите между 11м и 1;3м. Възможно е първите думи да се състоят от същите звукови или звукоподражателни комплекси, използвани от детето през лепета („лепетни думи“), (Горохова 2010: 15). Също е възможно това да са изцяло нови звукосъчетания.

С пряко значение за говорните способности е развитието на оралната вегетативна моторика и уменията за дъвкане и гълтане, за прием на различни по консистенция храни и течности и самостоятелното хранене (Татъзов 1995). Оралната вегетативна моторика се основава на вродени, безусловни хранителни рефлексии – сукане и гълтане. Не случайно и първите звукове, които се появяват при гукането, са веларните

преградни и проходни и билабиалните преградни (Блажев, Попова 1995). Затрудненията в храненето при някои деца с нарушения в развитието може да се отрази неблагоприятно на развитието на артикулацията (Йорданова 2010; Пирьова 2007).

От особено значение е майката, а и останалите близки, да въздейства максимално на детето през целия етап. Положителните емоции, както и достатъчното и подходящо емоционално стимулиране, са мощен двигател за развитието на познавателните процеси, езиковата способност, двигателната функция и комуникативните умения (Манова-Томова 1969).

Развитие през ранната детска възраст (1-3г.)

Времето около навършването на 1г. е белязано и от първите стъпки. До около 1;6м. детето автоматизира ходенето, като разширеният му досег със средата му позволява бързо да трупва речник. С появата на първите думи започва постепенно прехвърляне на пасивния речник в активен. Тенденцията от първата година импресивната страна да изпреварва експресивната с няколко месеца, се запазва. Детето на 1;6м владее около 30-40 думи, които използва като изречения – те са лошо артикулирани и с висока ситуативност (етап на еднословните изказвания). Общата тенденция е, че след 1;6м детето започва да учи по около 2-4 нови думи на ден. Така до 2;6м – 3г. речникът наброява около 1000 думи. Трупането на речник се свързва не само с количественото увеличаване на броя думи, но и с развитието на семантиката. Когато детето е усвоило около 50-100 думи, то започва да ги комбинира. С това се осъществява плавният преход от еднословните към двусловните изказвания (около 1;6м. - 1;8м.). Най-честите части на речта, обединявани синтактично, са съществителните и глаголите, следвани от някои местоимения. Най-редки са наречията, прилагателните, числителните и междуметията. В този нов стадий започва овладяването на граматиката. В него се наблюдава временната тенденция за изпреварване на синтактичното спрямо морфологичното развитие. Двусловните комбинации са аграматични – липсват окончания за род, число, лице и време. В овладяването на морфемите се наблюдава процес на свръхгенерализация. До края на втората година липсват предлози (Блажев, Попова 1995). В периода от 2;6м до 3г. се появяват някои прости предлози, лични и притежателни местоимения. Появяват се и първите въпроси – „Какво е това?“, „Къде е...?“, „Кой?“ и „Защо?“. В края на периода детето може да разкаже или преразкаже проста случка с прости изречения.

Говорната функция също интензивно се развива. Артикулационната способност преминава през няколко етапа на последователно овладяване на говорните звукове,

последният от които излиза от рамките на РДВ (около 4-годишна възраст). След появилите се гласни и билабиални съгласни до края на първата година, в РДВ се овладява в общи линии фонемният инвентар на българския език, като след периода се овладяват само най-сложните по артикулационен фокус съгласни (Ценова 2008).

Следващата част на изложението представя опит за систематизация под формата на насоки на някои методи за стимулиране на езиковото и говорното развитие на децата от раждането до 3-годишна възраст. Така представени, те не претендират за изчерпателност. Целта им е по-скоро да осигурят обща ориентация в подходите, насочени към стимулиране на детското развитие в две основни направления – превенция и ранна интервенция на езика и говора. За терапия във вид на ранна интервенция се говори в случаите, когато малкото дете изостава от сроковете за нормална проява на определена функция с повече от 6 месеца. По отношение на езика и говора тук се имат предвид деца на 1;6м. с 2-3 думи в активния си речник, на 2-2;6м., които още не говорят или употребяват под 20 думи, или деца на 3;6-4;6м., които говорят малко, неясно и аграматично (Горохова 2010; Матанова 1998; Пирьова 2007). Ранната интервенция се структурира като програма, включваща въздействие над няколко функции. Приложението ѝ е предимно в естествени условия и се извършва не само от логопед, но и от тесния социален кръг на детето. Възможно е в екипа да се включи психолог, специален педагог или друг специалист. Превенцията се осъществява под формата на активни и целенасочени занимания на детето с родителите и възпитателите, под ръководството на логопед. Целите ѝ са насочени както към свеждане до минимум на предпоставките, които биха довели до проява на нарушение, така и към осигуряване на оптимално разгърнато езиково и говорно развитие.

Насоки за стимулиране на езика и говора в кърмаческа възраст (0-1г.)

1. Стриктно спазване на необходимия за кърмачето дневен режим на хранене, сън и бодърстване като предпоставка за нормално физическо и психическо развитие. Осигуряване на тишина по време на сън и на активно емоционално общуване по време на периодите на будност.

2. При постепенното намаляване на нуждата от сън и увеличаване на времето за бодърстване, разглеждане на окръжаващата среда, назоваване на предметите, действията с тях, на ярките им качества.

3. Стимулиране на възприятията – на зрителното и слуховото съсредоточаване, тактилната сетивност, музикалния слух. Показване и фиксиране на ярки предмети, слушане на подходяща музика, постоянен физически контакт чрез милване, люлеене,

гушкане. На този етап зрително-слухово-кинестетично-тактилното, мултисензорно насочено стимулиране, се основава на емоционалното общуване с майката. Прилагането на специални масажни комплекси, отново на фона на наситен радостен контакт с майката, стимулира и двигателното развитие.

4. Да се дава на детето възможност да наблюдава лицето на говорещия възрастен. Според изследванията децата, които гледат лицето на майка си по време на говор, започват да подражават звуково по-рано.

5. По време на периода на гукане – стимулиране на комплекса на оживление и в частност на вокалната активност чрез нежни думи, напевна интонация, усмивка, поддържане на очен контакт и ласка, последвани от период на изчакване, за да се даде време на детето да поеме инициативата за отговор.

6. По време на лепетния период - игра на диалог, в която възрастният „подава” реплики от еднотипни, многократно повторени срички, но изказани с различна интонация, и изчаква отговора на детето. При възможност се стимулират „лепетните думи” и се създава връзка между сричковия комплекс, предвестник на дума, и предмета/обекта.

7. При прохождение и първия самостоятелен досег със средата, активно назоваване на предметите, обектите и действията с тях от възрастния.

8. Да не се забавя даването на малки парченца мека храна за стимулиране на дъвкането. Да не се прекалява с пасираните храни, както и да не се забавя преминаването към преходна храна в следващия етап.

Насоки за стимулиране на езика и говора в ранното детство (1-3г.)

1. *Осигуряване на модел за подражание.* Възрастните трябва да са внимателни и критични към собствената си продукция, да не употребяват “бебешки думи”, да говорят правилно, бавно и ясно, за да осигурят добър подражателен модел. Не трябва да се поправя детето, когато то отговори или довърши фразата на своя детски език. Поправянето няма ефект, а от определен момент нататък може дори да се отрази негативно над детското говорно поведение. На децата трябва да се дава възможност да участват в диалога, да се изчакват и да не се отнема инициативата им. Това е възрастта, в която се формират добрите слушатели. Препоръчително е общуването да се извършва лице в лице, за да има детето и зрителна опора, на базата на която в последствие ще се улесни и артикулационното развитие (Щерева 2005).

2. *Съвместно разглеждане на предмети и картини.* Възрастният описва всичко, което се разглежда, като посочва онова, за което говори. Интонацията трябва да е

изразителна, а положителният емоционален фон е задължителен. Детето трябва да се стимулира към самостоятелна активност – да посочи, да намери нещо на картината или част от нея, да имитира движение, звукоподражание или шум. При всеки успех на детето възрастният трябва да хвали и поощрява – с дума, интонация и жест. Обща закономерност е, че първо трябва да се натрупа пасивен речник, който да прерасне в активен на базата на звукоподражания и “лепетни думи”. Възрастният трябва да задава въпроси, поощряващи активното търсене, както и да подтиква към активност чрез въпроси-инструкции. С увеличаване на възрастта и напредването на развитието, въпросите трябва да се усложняват и да бъдат насочени към различните части на речта. Препоръчва се задаването на въпроса „Защо?“.

3. *Възлагане на прости задачи за изпълнение* (да донесе, да намери, да покаже предмет). Задачата трябва да е съобразена с достигнатото равнище на развитие, да е ясна и достъпна. Изпълнението на словесни инструкции не трябва да е нито самоцел, нито да въвежда механични действия. Целта ѝ е да стимулира разбирането, вниманието и паметта. Задължително трябва да присъства игрови елемент, като или възрастният се включва в играта на детето, или той го въвлеча чрез игра в своите занимания или в режимните моменти. Подаваните инструкции трябва да се усложняват постепенно, като в играта на търсене и намиране на предмети първо се търси един видим предмет, после – два, след това активно се търсят един или повече предмети извън зрителния обсег на детето (в друга стая или скрити).

4. *Въвеждане на звукоподражания при изпълнение и наблюдение на действия* (“кап-кап” – “капе чешмата, “зън-зън” – “звъни звънецът”, “троп-троп” – “тропат крачетата” и т.н.). Звукоподражанието трябва да се съпровожда от глагол, като при възможност той се онагледява – демонстрира се, рисува се, намира се на картина. В последствие се играят различни словесни игри за свързване на глагола със звукоподражанието, за съотнасяне и имитиране.

5. *Съпровождане на действията с говор*. Използват се както обичайна съпровождаща реч, така и стихчета, залъгалки или песнички. На по-ранните етапи детето само слуша, а по-късно отговаря на въпрос какво прави в момента (обува чорапите, взима лъжицата, гледа картинката и т.н.). В игрова форма това е особено приложимо при формирането на фразова реч.

6. *Четене и разказване на приказки, рецитиране на стихчета, римушки и залъгалки*. Приказките трябва да са подбрани по съдържание и дължина съобразно възрастта. Когато детето добре познава някое стихче, възрастният спира в края на

строфата, като повишава гласа си на предходната дума. Така детето се стимулира само да завърши строфата. Римите и мерената реч са особено полезни за фонологичното развитие. В по-късните възрастни етапи на детето може да се предлага да намери или да измисли рима на дадена дума. Полезно е и задаването на гатанки, чийто отговор се съдържа в разглежданата картинка. Заниманията трябва да доставят удоволствие и положителни емоции.

7. *Поясняване на думите. Свързване на нова дума с предмета ѝ.* Когато се употреби дума, за която възрастният си дава сметка, че е нова за детето, той трябва да намери начин да му демонстрира значението ѝ – да покаже предмета, да демонстрира действието или да го покаже изобразено на картина или чрез играчка. Тези демонстрации трябва да се придружават от многократни повторения на новата дума, без обаче да се изисква употребата ѝ от страна на детето. Същевременно новата дума трябва да се употреби заедно с познати и усвоени думи, както и да се използват (когато е възможно) синоними на новата дума, които са познати на детето. Ако новата дума е глагол, препоръчително е той да се употреби в различни съчетания, за да се закрепят значението му. Принципът за онагледяване важи независимо от характера на новата дума. Така речникът се обогатява, а връзките добиват по-голяма устойчивост.

8. *Повтаряне на прости думи.* Имитацията е силен фактор за стимулиране както на говорните, така и на езиковите умения. Отново чрез игра и по подражание детето може да се подтикне към правилно граматическо оформяне на думата и фразата.

9. *Театър.* С играчките или с кукли за ръка се изиграва проста случка, онагледяват се действия или се разиграва кратка приказка. След многократни повторения се въвлеча и детето – като участник с играчка или като помощник в разказа – да довърши изречението, да отговаря на въпроси.

10. *Развитие на общата и фината моторика и когнитивните процеси, на ритмовия усет.* Въвлечането на детето в дейности като низане, лепене, моделиране, рязане, оцветяване и както и в занимания като логоритмика и музика има пряко отношение към езиковото и когнитивното развитие.

Библиография:

1. Блажев, Попова 1995: **Блажев, Б., Попова, В.** Чудесата на детската реч. София: Тилиа, 1995.
2. Василева 1999: **Василева, Н.** Особенности на мисленето при ученици с езиково недоразвитие. Шумен: УИ Еп. К. Преславски, 1999.

3. Горохова 2010: **Горохова, И.** Речевая гимнастика для малышей. Москва: Питер, 2010.
4. Йорданова 2010: **Йорданова, Н.** Терапевтични предизвикателства на Даун синдром. - В: Сборник доклади от Юбилейна научна конференция 100 години от рождението на проф. дпн Дечо Денев и 25 години ФНПП, съст. Проф.д-р Зл. Добрев и кол. София: Феномен, 2010, 264-269.
5. Колчева 2001: **Колчева, Н.** Влияние на родителските стилове на възпитание върху децата като обекти и субекти на агресивно поведение. - Специална педагогика, 2001, бр. 3, 1-1.
6. Кръпова 2000: **Кръпова, И.** Лекции по езикознание. Пловдив: Сема-2001, 2000.
7. Манова-Томова 1969: **Манова-Томова, В.** Емоции и говор у малкото дете. София: Народна просвета, 1969.
8. Матанова 1998: **Матанова, В.** Диагностика на деца с комуникативни нарушения. София: УИ Св. Климент Охридски, 1998.
9. Остерийт 2007: **Остерийт, П.** Въведение в детската психология. София: ЛИК, 2007.
10. Пиръов 1971: **Пиръов, Г.** Детска психология. 5-о издание. София: Наука и изкуство, 1971.
11. Пиръов 2000: **Пиръов, Г.** Проблеми на когнитивната психология. Учене, мислене, интелгентност. София: акад. изд. Проф. Марин Дринов, 2000.
12. Пиръова 2007: **Пиръова, Б.** Невробиологични основи на детското развитие. София: НБУ, [2007].
13. Стаматов 2000: **Стаматов, Р.** Детска психология. Пловдив: Хермес, 2000.
14. Стоянова 1992: **Стоянова, Ю.** Вашето дете говори: речеви актове в ранна детска възраст. София: УИ Св. Климент Охридски, 1992.
15. Тагарева 2007: **Тагарева, К.** Проблеми на общуването в рана детска възраст. София: Спектър, 2007.
16. Татъзов 1995: **Татъзов, Т.** Въздействие чрез взаимодействие. Програма за възпитателна работа с деца до 3-годишна възраст. София: ИК Даниела Убенова, 1995.
17. Татъзов 1999: **Татъзов, Т.** Психодиагностика на ранното детство. Пловдив: Макрос-2001, 1999.
18. Тодорков 2002: **Тодорков, К.** Когнитивна психология. Велико Търново: Фабер, 2002.

19. Ценова 2008: **Ценова, Ц.** Основи на логопедията. София: УИ Св. Климент Охридски, 2008.

20. Щерева 2005: **Щерева, К.** Фактори за стимулиране на правилна говорна продукция. - Специална педагогика, 2005, бр. 2, 1-1.

21. Якимова 1996: **Якимова, Р.** Приложение на езиковата игра в логопедичната практика. - Специална педагогика, 1996, бр. 1, 1-1.

22. Bloodstein 1984: **Bloodstein, O.** Speech Pathology: An Introduction, 2d ed., Boston: Houghton Mifflin Company, 1984.

23. Cook, Tessier, Armbruster 1987: **Cook, R. E., A. Tessier, V. B. Armbruster,** Adapting Early Childhood Curricula for Children with Special Needs. 2d ed., Columbus: Charles E. Merrill Publ. Co., 1987.

24. Emerick, Hatten 1974: **Emerick L. L., J. T. Hatten.** Diagnosis and Evaluation in Speech Pathology. New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1974.

25. Haynes, Shulman 1998: **Haynes, W. O., B. B. Shulman,** Communication Development. Foundations, Processes and Clinical Applications. Baltimore: Williams&Wilkins, 1998.

26. Hothersall 1985: **Hothersall, P.** Psychology. Columbus: Charles E. Merrill Publ. Co., 1985.

27. Owens 1998: **Owens, R. JR,** Language Development: an Introduction. 2d ed., New York.

28. Shames, Wiig 1982: **Shames, G. H., E. H. Wiig,** Human Communication Disorders. An Introduction. Columbus: Charles E. Merrill Publ. Co., 1982.

29. Sheridan 1982: **Sheridan, M. D.** From Birth to Five Years: Children's Developmental Progress. Windsor: NFER-Nelson Publ. Co., 1982.

30. Snow 1984: **Snow, C. E.** Parent-child interaction and the development of communicative ability. – In: Schiefbusch, R. L., Pickar J (eds.). The acquisition of communicative competence. Baltimore: University Park Press, 1984, 69-108.

31. Swank 1997: **Swank, L.** Speech and Language Impairments. - In: Wehman, P. Exceptional Individuals in School, Community, and Work. Austin: Pro-ed Inc., 1997, 245-281.

Елена Кирилова Бояджиева-Делева, асистент, ФНПП, бул. „Шипченски проход” 69А, сл.тел. 02/9706-230, gsm 0887 204 765, e-mail: elko_del@abv.bg